

ЗАПОВІДНЕ, РЕКРЕАЦІЙНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА МОНІТОРИНГ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 911.9:502

Анатолій КОРНУС, Олеся КОРНУС, Володимир МОВЧАН

ЛАНДШАФТНЕ ПЛАНУВАННЯ ПРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИРОДООХОРОННИХ СИСТЕМ У ЛІСОСТЕПОВІЙ ЗОНІ УКРАЇНИ

У статті розглянуто ландшафтне планування, як необхідний елемент при організації природоохоронних систем у лісостеповій зоні України. Досліджено сучасну ландшафтну структуру лісостепової ділянки долинно-річкової системи Псла, яку передбачається використати для створення регіонального ландшафтного парку. В результаті дослідження виділено п'ять типів ландшафтних місцевостей і 12 видів урочищ та складено ландшафтну карту території.

Ключові слова: ландшафтне планування, природоохоронні системи, регіональний ландшафтний парк, ландшафтна структура.

Актуальність теми. Ландшафтне планування є міждисциплінарним елементом, за допомогою якого вирішуються завдання реструктуризації землекористування, гармонізація європейських і українських природоохоронних принципів і програм, включаючи плани створення панєвропейської екологічної мережі. Ландшафтне планування сприяє також екологізації процесів приватизації земель з врахуванням довгострокових інтересів суспільства. Цим і визначається актуальність нашої теми, спрямованої на характеристику ролі ландшафтного планування при вирішенні різних природоохоронних проблем, у тому числі проектування і планування регіональних природоохоронних систем у різних фізико-географічних регіонах України. Проведення ландшафтознавчих досліджень визнається необхідною та обов'язковою умовою раціонального природокористування на певних територіях та при створенні й функціонуванні регіональної екомережі. Особливо це актуально в лісостеповій частині України, де завдяки високій техногенній трансформованості та порушеності ландшафтів, останні зазнали суттєвої деградації й деструкції.

Постановка проблеми. Для прийняття обґрунтованих природоохоронних рішень необхідне знання екологічних взаємозв'язків. Подолання наявних шкідливих впливів і навантажень на ландшафт та попередження нових екологічних загроз потребують знань про сучасний стан природи і ландшафту, про існуючі та очікувані тенденції змін, про діючі та імовірні загрози, а також можливості відновити втрачені якості природи і ландшафту. Тому в рамках ландшафтного планування спеціалісти-планувальники, політики і місцеве населення отримують різнобічну інформацію про процеси і структуру ландшафту, про природоохоронні проблеми та шанси впоратися з ними. Таким чином, ландшафтне планування розширює коло знань про природу і ландшафт та підвищує компетентність у виборі програми дій з організації регіональної екомережі. Однак, створенню більшості природно-заповідних територій у різних регіонах України до цього часу не передуює відповідне територіальне планування, обґрунтування меж і виділення функціональних зон елементів екомережі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Серед географів, що займаються проблемами природоохоронного ландшафтознавства, вже сформувалася думка про безперспективність поелементного збереження компонентів ландшафтів, оскільки кожен з них не може існувати поза будь-яким іншим компонентом земної природи та їхньою структурно-функціональною цілісністю – ландшафтом.

У зв'язку з цим, набуває актуальності проблема регіональних ландшафтознавчих досліджень в цілому і ландшафтного планування зокрема, без яких проєктовані заходи по створенню екомережі будуть позбавлені низки принципів, навіть вирішальних організаційних заходів.

Питання ландшафтного планування та необхідності його проведення при створенні регіональної екомережі розглядалося у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Однією з перших у цьому напрямку була колективна праця „Геоэкологические подходы к проектированию природно-технических систем (1985) [2]. Ландшафтне планування стосовно формування і розвитку регіональних природоохоронних систем розглядалося у багатьох працях Л.П. Царика [10, 11], підсумки яких знайшли своє вираження у його докторській дисертації [12]. Серед праць російських авторів необхідно відзначити праці В.С. Преображенського [9], І.П. Герасимова [3], А.Г. Ісаченка [4], Д.Л. Арманда [1]. Серед останніх праць у цій царині слід відзначити докладні

монографії, створені науковцями Сибірського відділення Російської академії наук, під керівництвом О.М. Антипова [7, 8]. Також серед закордонних праць варто назвати роботи німецьких фахівців з ландшафтного планування, зокрема Х. фон Хаарен (Haaren) [13], В. Венде (Wende) [14] та інших [14]. Окремим аспектам цієї теми присвячені праці авторів даної статті [5, 6].

Формулювання мети і завдань дослідження. Оскільки створення більшості природоохоронних територій в Україні не упереджується відповідним ландшафтним територіальним плануванням, обґрунтуванням меж і виділенням функціональних зон, деякі території природно-заповідного фонду не охоплюють ділянок, що є ключовими з точки зору збереженості окремих видів, популяцій, типів ландшафтів для конкретних територій. Наприклад, Прудисчанський ландшафтний парк, створений у Сумській області для охорони деяких видів крупних тварин, не включав до своїх меж основні шляхи їхніх міграцій, а декларована охорона мішанолісових ландшафтів, відірваних від їхнього основного місця розташування не виконувалася, оскільки ці землі не були виведені із сільськогосподарського використання, яке традиційно склалося. Врешті-решт, це призвело до пониження статусу цієї природно-заповідної території до рангу ландшафтного заказника, які, як відомо, є неефективною формою заповідання території.

Дослідження ландшафтно-структури об'єктів природно-заповідної мережі є надзвичайно важливим, оскільки відіграє провідну роль у обґрунтуванні їхньої функціонально-зональної структури. Конкретним об'єктом нашої уваги була лісостепова ділянка, що розташована в межах долинно-річкової системи Псла, яку передбачається включити до регіонального ландшафтного парку. Виходячи з вищесказаного, метою нашої роботи є вивчення сучасної ландшафтно-структури району дослідження (територія проєктованого регіонального ландшафтного парку (ПРЛП) „Гадяцький”, як передумови здійснення ландшафтного планування та проєктування створення цього об'єкта регіональної екомережі). Поряд з ботаніко-зоологічними дослідженнями це дозволить виділити на названій природоохоронній території заповідну та господарську зони, а також встановити межі зон регульованої та стаціонарної рекреації.

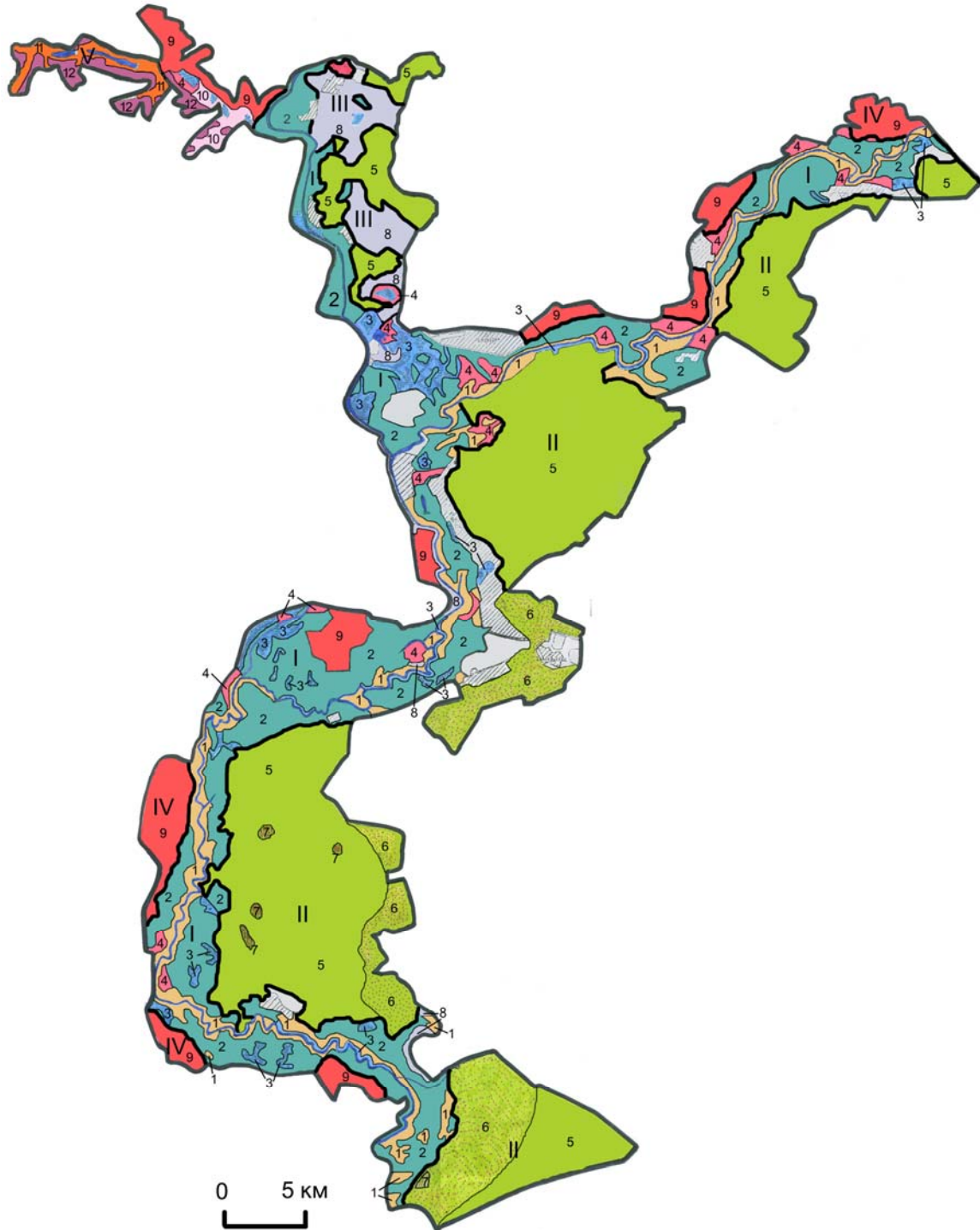
Викладення основного матеріалу. Територія дослідження має площу близько 20 тис. га і в основному відноситься до Роменсько-Гадяцького фізико-географічного району північно-лісостепової смуги західно-лісостепової давньольодовикової підобласті фізико-географічної області Полтавської підвищеної рівнини. Східна частина ПРЛП „Гадяцький” розташована в межах Лебединсько-Зіньківського району північно-лісостепової смуги східно-лісостепової прильодовикової підобласті цієї ж Полтавської підвищено-рівнинної фізико-географічної області, що входить до складу Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції (Л.М. Булава, 2004).

З метою дослідження ландшафтно-структури названого вище регіонального ландшафтного парку, як передумови для здійснення його ландшафтного планування та проєктування створення цього об'єкта регіональної екомережі, нами здійснено низку польових обстежень, проведених у сезони 2005-2006 та наступних років, ландшафтне профілювання території та детальні дослідження на обраних ключових ділянках. У подальшому нами було виконано необхідні камеральні роботи із залученням детальних картографічних матеріалів. У результаті виконаних польових і камеральних робіт, за типовими методиками складена ландшафтна карта території дослідження М 1:50000, з нанесенням на неї типів місцевостей і ландшафтних урочищ ПРЛП „Гадяцький” (рис. 1).

Всього в межах парку виділено 5 типів ландшафтних місцевостей, що позначені на карті римськими цифрами: I – заплавно-долинний, II – надзаплавний піщано-боровий, III – надзаплавний лесово-нижньотерасовий, IV – прирічковий схиловий і V – вододільний давньо-долинний (поняття „типу місцевості” ми розуміємо у тлумаченні В.Л. Віленкіна, 1968). Основну частину території дослідження займають перші два типи місцевості, на які припадає близько 80% площі парку.

Ландшафтна структура ПРЛП „Гадяцький” достатньо різноманітна і включає 12 видів ландшафтних урочищ, що розподілені між названими вище типами місцевостей наступним чином: в межах заплавно-долинного типу місцевості – 4 види урочищ (позначені на карті арабськими цифрами 1-4), надзаплавного піщано-борового – 3 (5-7), надзаплавного лесово-терасового – 1 (8), в межах прирічкового і вододільного типів місцевостей – по 2 види урочищ (номери на карті 9-10 і 11-12 відповідно). Найбільшим за площею є комплекс урочищ борової тераси, які, до того ж, є найбільш цінними у контексті видового різноманіття рослинності і тваринного світу та насиченості рідкісними видами. Тут зростає близько 60% видів рідкісних рослин, виявлених на Полтавщині, з них 25 видів занесені до Червоної книги України (1996).

Наукова, флористична, ботанічна і ценотична їх цінність полягає в тому, що вони є унікальним

I-V – типи місцевостей, 1-12 – види урочищ (пояснення в тексті)

Рис. 1. Ландшафтна карта території ПРЛП „Гадяцький”

центром північної флори на Полтавщині, насиченим погранично-ареальними видами рослин, які далі на південь не просуваються. В цілому територія парку (насамперед урочища соснових і мішаних лісів) є місцем, де виявлені єдині місцезнаходження бореальних спорових рослин *Diphasiastrum complanatum* і *Lycopodium annotinum*. У чагарниковому ярусі зростає *Juniperus communis*, що знаходяться на південній межі свого поширення. Цей перелік можна продовжувати.

Висновки. Врахування ландшафтної структури ПРЛП „Гадяцький” дозволить оптимізувати ландшафтно-функціональне зонування його території, що сприятиме збереженню в єдиному комплексі ландшафтного та біорізноманяття, чого не вдається досягти на існуючих об’єктах природно-заповідного фонду, адже на обмежених невеликих площах не відбувається задовільного

відтворення природних біоценозів. Вивчення особливостей ландшафтної структури ключової ділянки, яке передусе різним, у т.ч. ландшафтно-природоохоронним дослідженням, відіграють важливу роль у ландшафтному плануванні і науковому обґрунтуванні формування, забезпечення функціонування та оптимізації екологічних мереж при новій стратегії охорони ландшафтного та біологічного різноманіття, яка відповідає концепції збалансованого розвитку.

Головними особливостями цієї стратегії є перехід від ізольовано-локального до системно-регіонального природоохоронного підходу, а також перехід від переважно резерватного його способу до поєднаного і збалансованого вирішення природоохоронних і господарських задач. Цього неможливо досягти без ландшафтного планування, здійсненого на базі ландшафтної характеристики території, яка розкриває її морфологічну структуру, взаємозв'язок і напрямок сучасного розвитку природних комплексів, що її складають. Детальні ландшафтні карти можуть бути використані спеціалістами різних установ для розв'язання таких задач. Картографування і стаціонарне вивчення ландшафтів у таксономічних одиницях від виду і нижче до рівня місцевостей і урочищ, дозволять повніше врахувати специфіку місцевих природних умов для забезпечення виконання принципу превентивності природоохоронних заходів.

Література:

1. Арманд Д. Л. Физико-географические основы проектирования сети полезащитных лесных полос / Давид Львович Арманд. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 368 с.
2. Геоэкологические подходы к проектированию природно-технических систем. – М. : ИГ АН УССР, 1985. – 235 с.
3. Герасимов И. П. Экологические проблемы в прошлой, настоящей и будущей географии мира / Иннокентий Петрович Герасимов. – М. : Наука, 1985. – 248 с.
4. Исаченко А. Г. Прикладное ландшафтоведение / Анатолий Григорьевич Исаченко. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 152 с.
5. Корнус А. О. Ландшафтна структура проектного регіонального ландшафтного парку „Гадяцький” / А. О. Корнус, В. В. Мовчан, А. М. Чирвон // „Михайлівська цілина” 80 років – сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку : міжнар. наук.-практ. конф., Суми, 23-25 вересня 2008 р. : тези доп. – Суми : Вид-во „Нота bene”, 2008. – С. 33-34.
6. Корнус А. О. Розбудова мережі природно-заповідного фонду в басейні р. Ромен / А. О. Корнус, О. Г. Корнус // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття : наук. конф., присвячена 80-річчю Канівського природного заповідника, 9-11 вересня 2003 р. : мат-ли – Канів, 2003. – С. 62-63.
7. Ландшафтное планирование / [Антипов А. Н., Кравченко В. В., Семенов Ю. М. и др.]. – Иркутск : Изд-во Института географии СО РАН, 2005. – 165 с.
8. Ландшафтное планирование: принципы, методы, европейский и российский опыт / [Антипов А. Н., Дроздов А. В., Кравченко В. В. и др.]. – Иркутск : Изд-во Института географии СО РАН, 2002. – 141 с.
9. Преображенский В. С. Основы ландшафтного анализа / Преображенский В. С., Александрова Т. Д., Куприянова Т. П. – М. : Наука, 1988. – 192 с.
10. Царик Л. П. Природоохоронний пріоритет ландшафтно-екологічної оптимізації території Поділля / Л. П. Царик // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту. – 2008. – №1. – С.212-218.
11. Царик Л. П. Біоцентрично-мережева структура ландшафту як об'єктивна передумова формування елементів перспективної екомережі / Л. П. Царик // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. – 2008. – Вип. 16. – С. 45-52.
12. Царик Л. П. Географічні засади формування і розвитку регіональних природоохоронних систем (концептуальні підходи, практична реалізація) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук : спец. 11.00.11 „Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів / Л. П. Царик. – Львів, 2010. – 40 с.
13. Haaren C. v. Perspektiven der Landschaftsplanung. In : Haaren, C. v. (Hrsg.) : Landschaftsplanung. – Stuttgart : Ulmer Verlag, 2004. – S. 465-472.
14. Landschaftsplanung. Inhalte und Verfahrensweisen. – Bonn : Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit, 1997. – 39 p.
15. Wende W. Sicherung der Qualität von Umweltverträglichkeitsstudien durch die Landschaftsrahmenplanung. In Naturschutz und Landschaftsplanung – Moderne Technologien, Methoden und Verfahrensweisen. Hrsg. : Gruehn D., Herberg A., Roesrath C. – Berlin : Mensh & Buch Verlag, 2000. – S. 289-298.

Резюме:

Корнус А., Корнус О., Мовчан В. ЛАНДШАФТНОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРИРОДООХРАННЫХ СИСТЕМ В ЛЕСОСТЕПНОЙ ЗОНЕ УКРАИНЫ

В статье рассмотрено ландшафтное планирование, как необходимый элемент при организации природоохранных систем в лесостепной зоне Украины. Исследована современная ландшафтная структура лесостепного участка долинно-речной системы Псла, которую предусматривается использовать для создания регионального ландшафтного парка. В результате исследования выделено пять типов ландшафтных местностей и 12 видов урочищ и составлена ландшафтная карта территории.

Ключевые слова: ландшафтное планирование, природоохранные системы, региональный ландшафтный парк, ландшафтная структура.

Summary:

Kornus A., Kornus O., Movchan V. LANDSCAPE PLANNING DURING ORGANIZATION OF THE

The landscape planning is considered in the article, as necessary element during organization of the nature protections systems in the forest-steppe zone of Ukraine. The modern landscape structure of forest-steppe area of the valley-river system of Psel, which it is foreseen to use for creation of regional landscape park, is investigational. As a result of research five types of landscapes localities and 12 types of natural boundaries are selected and the landscape map of its territory is made.

Key words: landscape planning, nature protections systems, regional landscape park landscape structure.

Надійшла 13.03.2010р.

УДК 574:911.2

Петро ЦАРИК

ГЕОГРАФІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУР ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ В УМОВАХ СТВОРЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ

Розглянута система заходів з оптимізації функціональної і просторової структур мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду в контексті формування перспективної регіональної екомережі Тернопільської області на період до 2015 року.

Ключові слова: заповідна мережа, функціональна і просторова структури, території та об'єкти ПЗФ, регіональна екомережа.

Актуальність проведеного дослідження. На рубежі століть в Україні відбулася зміна концептуальних підходів до розвитку заповідної справи у контексті новітньої Міжнародної стратегії сталого чи збалансованого розвитку та всеєвропейської стратегії збереження ландшафтного і біотичного різноманіття. Україна долучилась до європейських природоохоронних домовленостей прийняттям Загальнодержавної програми формування національної екомережі на період 2000-2015 років. Реалізація другого етапу державної програми сьогодні орієнтована на оптимізацію наявної заповідної мережі та розробку схем формування перспективних екомережі на регіональному рівні. Власне тому дослідження процесів трансформації регіональних заповідних мереж є актуальним, своєчасним і доцільним.

Географічні аспекти оптимізації регіональних заповідних мереж вивчались багатьма вченими. Зокрема вдосконалення функціональної і територіальної структур заповідної мережі Поділля детально обґрунтовані у монографічному дослідженні Л. П. Царика (2009), формування єдиної системи охоронних об'єктів на прикладі приміської зони Вінниці розглянуті у науковій публікації Г. І. Денисика, О. М. Мудрака, О. І. Бачинської (2006), удосконалення функціональної структури територій та об'єктів ПЗФ Львівської області – у колективній публікації І. П. Ковальчука, Є. А. Іванова, І. Б. Свідерко (2004), проблеми розвитку природно-заповідного фонду як чинника збереження біорізноманіття у праці В. П. Коржика (2003) та багатьох інших. Метою даного дослідження є аналіз тенденції розбудови природозаповідання на Тернопіллі, одному із найбільш заповідних регіонів України, що є результатом цілеспрямованої стратегії збалансованого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх двох десятиріч років розвиток заповідної справи в регіоні характеризувався певними особливостями. Етап природозаповідання, який розпочався після здобуття Україною незалежності, характеризується такими особливостями: збільшенням кількості заповідних об'єктів, що мають соціально-екологічне призначення (природні національні парки, регіональні ландшафтні парки); реорганізацією природно-заповідних об'єктів в місцях формування перспективних структурних елементів екомережі; реформуванням структури землекористування шляхом її оптимізації. На цьому етапі продовжувалося розширення категорій природозаповідання за рахунок новостворених регіональних ландшафтних парків (1992), зоологічних парків (1996). Зростання кількості заповідних об'єктів і площ природозаповідання відбулось внаслідок створення двох нових регіональних ландшафтних парків “Загребелля” і Зарваницького загальною площею 913 га, подальшого розширення мережі заказників місцевого значення (на 30 одиниць) загальною площею 1888,8 га, зростання кількості пам'яток природи місцевого значення, яка істотно не вплинула на збільшення площ заповідних територій.

Аналіз мережі ПЗФ наприкінці 90-х років минулого століття показав, що близько 75% кількісного складу територій та об'єктів ПЗФ області площею до 50 га носить острівний локалізований характер і не можуть забезпечити повного збереження генетичного і ландшафтного різноманіття. Головним чином це зумовлено надмірною розораністю земель (розораність області –